

ПРАВОВІ ЗАСАДИ РОЗМЕЖУВАННЯ КОНТИНЕНТАЛЬНОГО ШЕЛЬФУ В ПОЛЯРНОМУ РЕГІОНІ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Я. А. Павко
магістр міжнародного права,
аспірантка Інституту міжнародних відносин
Київського університету імені Тараса Шевченка

Науковий аналіз проблеми делімітації арктичного шельфу, на нашу думку, передбачає, зокрема, загальне розуміння теоретико-правових засад делімітації континентального шельфу між державами. Необхідною передумовою виконання цього дослідницького завдання є з'ясування сутності таких термінологічних понять, як «континентальний шельф» та «делімітація континентального шельфу», їх правового статусу в контексті специфіки арктичного регіону. Вивчення міжнародно-правового статусу континентального шельфу має науково-пізнавальне значення з урахуванням таких чинників. По-перше, відносно недавня кодифікація цього інституту морського права обумовила виникнення проблеми, пов'язаної з відповідністю національного законодавства багатьох держав міжнародно-правовим нормам в цій сфері. По-друге, континентальний шельф, будучи одним із видів мор-

ських просторів, не є територією, яка перебуває під суверенітетом прибережної держави і не належить до міжнародного району морського дна. По відношенню до нього прибережна держава володіє суверенними правами щодо розвідки та розробки його природних багатств. По-третє, в межах самого континентального шельфу спостерігається декілька правових режимів, які відрізняються один від одного [1, с. 4]. Однією із нагальних проблем в арктичному регіоні є встановлення зовнішніх кордонів континентального шельфу між арктичними державами, що породжує значні суперечності, оскільки арктичні держави використовують різні принципи та дотримуються різних підходів щодо делімітації арктичного шельфу (секторальний принцип, концепція інтернаціоналізації).

Серед наукових публікацій вітчизняних та зарубіжних фахівців, які розглядають теоретико-правові

питання розмежування континентального шельфу між державами, враховуючи особливості арктичного регіону, слід, на нашу думку, вказати праці авторитетних дослідників М. Баймуратова, А. Губанова, С. Іванова, А. Колодкіна, С. Молодцова, О. Вилегжаніна, Р. Деканозова та ін. До західних юристів-міжнародників, які досліджували особливості міжнародно-правового механізму делімітації арктичного шельфу, можемо віднести М. Баєрса, М. Шоу, М. Еванса, О. Шахтера, Д. Черні та ін. Поряд з тим у науці міжнародного права практично відсутні роботи, присвячені комплексному дослідженню зазначених аспектів даної проблеми.

Мета цієї статті полягає в тому, щоб на основі творчого використання сучасних міжнародно-правових досліджень і документів розкрити сутність таких термінологічних понять, як «континентальний шельф» та «делімітація континентального шельфу», висвітлити

їх міжнародно-правовий статус в контексті специфіки арктичного регіону.

Потрібно зазначити, що на сучасному етапі, за експертними оцінками, біля 1/3 видобутку нафти припадає саме на континентальний шельф. Серед поширених великих родовищ найбільш перспективні з них виявлені у глибоководних зонах (1000 м і більше) [4, с. 95-96].

Пильну увагу в сучасний період виявляють держави до нафтогазових та інших мінеральних ресурсів континентального шельфу Арктики. Інтерес до арктичних ресурсів є помітним не лише з боку полярних держав (США, Росія, Канада, Норвегія, Данія), а й низки провідних держав Європи та Азії, таких, наприклад, як Німеччина, Великобританія, Франція, Китай, Японія, Індія, а також багатих на нафту арабських країн. Всього про свій інтерес до Арктики офіційно висловились майже 40 країн світу. Зокрема, Російська Федерація в якості одного із пріоритетних завдань по освоєнню арктичних просторів вважає завершення міжнародно-правового оформлення зовнішніх кордонів континентального шельфу в Північному Льодовитому океані на основі наявної міжнародної договірної-правової бази та взаємодії приарктичних держав [2, с. 3]. Зазначимо у цьому зв'язку, що у широкому змістовному наповненні під континентальним шельфом слід розуміти підводну окраїну материка до його різкого обриву на великій глибини. У поперечному розрізі це продовження материка нагадує своєрідну підводну полицю, що межує з сухопутним узбережжям. Звідси, ймовірно, походить і назва «шельф» (від англ. shelf – полиця). На такому підході побудоване геофізичне (геологоморфіологічне) поняття континентального шельфу, яке суттєво відрізняється від юридичного [4, с. 95-96].

Геологічна теорія розглядає континентальний шельф або як пряме продовження прилеглих частин материка, або як ділянки занурення у водні простори рухомих частин земної кори. Такий підхід до тлумачення поняття «континентальний шельф» покладено в основу розробки доктрини міжнародного права, яка обґрунтовує необхідність поширення влади прибережної держави на континентальний шельф. Нагадаємо, що загальна площа власне континентального шельфу становить 28,5 млн км², що складає майже 15 % поверхні земної кулі [12, с. 28-229]. Саме з геологічної та географічної наук юристами і був запозичений термін «континентальний шельф». У практиці міждержавних правових відносин це поняття з'явилося ще на початку ХІХ ст. Так, наприклад, Росія, захищаючи свої права суверенітету на деякі острови у Північному Льодовитому океані, у 1916 р. зробила заяву про те, що ці острови є продовженням у північному напрямі сибірської континентальної платформи. Значно пізніше поняття «континентальний шельф» було висунуто в якості підґрунтя для претензій прибережних держав на природні ресурси підводних морських просторів з метою їх присвоєння. Коли ж науково-технічні досягнення дозволили здійснити розвідку та промислове освоєння природних ресурсів континентального шельфу, виникла необхідність визначення правового статусу і режиму континентального шельфу та його юридичних меж.

Основними міжнародно-правовими актами, що регулюють правовий режим континентального шельфу, є універсальні міжнародні договори – Женевська конвенція про континентальний шельф 1958 р. і Конвенція ООН з морського права 1982 р. Необхідно вказати на те, що обидві універсальні міжнародні конвенції не містять

розходжень у частині встановленого ними міжнародно-правового режиму континентального шельфу, однак по-різному підходять до його визначення. Зазначимо, що Конвенція 1958 р. вперше у міжнародно-узгодженому порядку визначила юридичне поняття терміна «континентальний шельф», окреслила його правовий статус, закріпила за всіма прибережними державами суверенні права над континентальним шельфом з метою розвідки та розробки його природних багатств [1, с. 9]. Згідно зі статтею 1 Конвенції 1958 р. поняття континентального шельфу може бути вжито у двох випадках: по-перше, стосовно поверхні й надр морського дна, підводних районів, що прилягають до берега, але перебувають поза територіальним морем до глибини 200 метрів; по-друге, стосовно поверхні та надр подібних підводних районів, які прилягають до берегів островів [8, с. 504]. Таким чином, Конвенція 1958 р. встановила два критерії визначення меж континентального шельфу: 1) глибина (200 м); 2) технічна доступність (т. зв. критерій експлуатабельності). Проте згодом після набрання Конвенцією 1958 р. юридичної сили (10 червня 1963 р.) стала очевидною нечіткість у визначенні континентального шельфу. Основний недолік полягав в тому, що критерій експлуатабельності допускає можливість необмеженого розширення меж континентального шельфу. Сучасне поняття континентального шельфу є продуктом багаторічної міжнародно-правової практики держав і закріплене в Конвенції 1982 р. Зазначимо, що ст. 76 цієї Конвенції містить дещо поглиблене і уточнене визначення континентального шельфу Конвенцією 1958 р. Відповідно до неї, континентальний шельф – це морське дно та надра підводних районів, що простягаються за межі територіального моря на всьому

проміжку природного продовження його сухопутної території до зовнішньої межі підводної окраїни материка або на відстань 200 морських миль від висхідних ліній, від яких вимірюється ширина територіального моря, коли зовнішня межа підводної окраїни материка не простягається на таку відстань. Підводна окраїна материка доходить до глибоководного дна океану і складається з шельфу, схилу та підйому, а також включає в себе продовження континентального масиву прибережної держави, що знаходиться під водою. Якщо ж підводна окраїна знаходиться на відстані поза 200 морських миль, зовнішня межа може простягатися на відстань до 350 морських миль від ліній, від яких вимірюється ширина територіального моря, або не далі 100 морських миль від 2500-метрової ізобати. Відстань у 350 морських миль поширюється також на межу шельфу на підводних хребтах [9, с. 295-296]. Обидва наведені визначення континентального шельфу, як й інші, що зустрічаються в міжнародних угодах, є виключно правовими за своєю сутністю та відрізняються від географічного поняття континентального шельфу як материкової відмілини, що прилягає до берегів суші та має з нею спільну геологічну побудову [5, с. 194].

Слід також підкреслити, що в сучасному розумінні континентального шельфу взаємопов'язані три ознаки, сукупність яких відкриває можливість створювати правове підґрунтя для чіткого встановлення зовнішньої межі континентального шельфу прибережної держави і прав на неї.

По-перше, дане визначення засвідчує зв'язок континентального шельфу з фізичним фактом природного продовження сухопутної території прибережної держави. По-друге, воно встановлює залежність континентального шельфу як правової категорії від геоморфо-

логічного явища зовнішньої межі підводної окраїни материка. По-третє, зазначене поняття містить в собі критерій дистанції, який дозволяє прибережній державі незалежно від наявності природного продовження його сухопутної території у фізичному сенсі розширювати свою юрисдикцію на континентальний шельф шириною до 200 морських миль від висхідних ліній, від яких вимірюється ширина територіального моря [4, с. 96-97]. Отже, юридичне поняття континентального шельфу включає в себе, крім самого шельфу, прибережні райони морського дна, де континентальний шельф у прямому розумінні відсутній, а також райони морського дна за межами континентального шельфу. Крім цього, якщо, з географічної точки зору, шельф розпочинається від берега моря, то з юридичної – від зовнішньої межі територіального моря, оскільки територіальне море, морське дно та його надра в межах територіального моря входять до складу державної території прибережної держави. Доцільно також звернути увагу на те, що прибережна держава здійснює по відношенню до континентального шельфу суверенні права з метою розвідки та розробки його природних ресурсів. Ці права є виключні в тому розумінні, що незалежно від того, здійснює прибережна країна чи не здійснює розвідку континентального шельфу, освоює його природні ресурси чи не освоює, ніхто і ні за яких умов не має права здійснювати таку діяльність без згоди прибережної держави.

Природні ресурси континентального шельфу включають в себе мінеральні та інші неживі ресурси морського дна та його надр, а також окремі живі організми. Прибережна держава має також виключне право дозволяти та регулювати проведення будь-яких бурильних робіт на шельфі не-

залежно від їхньої мети. Права прибережної держави на континентальному шельфі не зачіпають правового статусу ні вод, які покривають шельф, ні повітряного простору, що знаходиться над ними. Реалізація цих прав прибережною державою не повинна ускладнювати режим здійснення судноплавства, утискувати права і свободи інших держав, передбачених Конвенцією 1982 р., або приводити до невикористання перешкод щодо їх використання. Всі держави мають право прокладати підводні кабелі і трубопроводи на континентальному шельфі відповідно до положень Конвенції ООН з морського права. Конкретні ж питання прокладки технічних комунікацій узгоджуються з відповідною прибережною державою. Морські наукові дослідження на континентальному шельфі здійснюються також за згодою цієї держави. В РФ, наприклад, статус континентального шельфу визначений Федеральним законом «Про континентальний шельф Російської Федерації» від 25 жовтня 1995 р. [6, с. 109-110]. Важливим є також розуміння того, що із з'ясуванням юридичної природи прав прибережних держав тісно пов'язані питання його розмежування. У цьому зв'язку доцільно зробити акцент на тому, що проблема розмежування морських просторів вважається однією з найважливіших у морському праві. Суперечки, які стосуються територіальних меж юрисдикції прибережних держав, слід віднести до найбільш гострих, які безпосередньо зачіпають їх життєві інтереси [11, с. 212]. Слід зазначити, що у сучасній міжнародно-правовій науці, крім терміна «розмежування континентального шельфу», вживається близький до нього за своїм смисловим значенням термін «делімітація континентального шельфу». На думку зарубіжних дослідників, делімітація – це визначення загального

положення та напряму кордонів. Вона має переважно довготривалий у часі характер, оскільки для визначення місця розташування кордонів сторонам необхідно провести переговори, узгодити власні позиції. В деяких випадках делімітація може стати предметом розгляду в міжнародних судових установах або з участю інших посередників. На цій основі можна зробити висновок, що це процес. Щодо континентального шельфу питання делімітації традиційно виникає у відношенні до суміжних чи супротивних держав і тільки стосовно тих ділянок континентального шельфа, де проекції берегів цих держав «накладаються» одна на одну, утворюючи відповідні царини юрисдикцій, які перебиваються між собою [2, с. 14].

Варто наголосити на тому, що прийнята у 1958 р. Конвенція про континентальний шельф стала першим багатостороннім міжнародно-правовим документом, в якому були сформульовані принципи розмежування континентального шельфу, прилеглого до територій як супротивних, так і суміжних держав. Разом з тим після утвердження у міжнародному праві інституту континентального шельфу, а потім і інституту виключної економічної зони, труднощі, пов'язані з делімітацією морських просторів, значно зросли. У зв'язку з тим, що континентальний шельф може простягатись лише до 350 морських миль, а виключна економічна зона – до 200 морських миль, збільшилась кількість випадків, коли ці простори, які перебувають під юрисдикцією різних країн, ніби накладаються один на одного. У зв'язку з цим виникає необхідність їх делімітації. Проблема відсутності правової визначеності стосовно питання про ширину просторових претензій північних держав обумовлює необхідність делімітації континентального шельфу і в арктичному регіоні.

Слід підкреслити, що питання делімітації за своєю сутністю є надзвичайно гострим, а тому їх невирішеність у міжнародно-правовому полі цілком може створити небезпеку для добросусідських відносин між державами і навіть призвести до міжнародних конфліктів.

Саме тому питання про юридичні принципи, на підставі яких здійснюється розмежування морських просторів, були розглянуті на Женевській конференції 1958 р., а згодом стали об'єктом ретельного вивчення на III Конференції ООН з морського права. Необхідно вказати на те, що в Конвенції про континентальний шельф виокремлено принципи розмежування континентального шельфу між державами. Відповідно до її положень розмежування шельфу між прибережними державами повинно здійснюватись на основі угоди, або на основі принципу середньої лінії або лінії рівного віддалення. Досвід застосування Конвенції про континентальний шельф 1958 р. показав, що зазначені принципи не достатньо чітко забезпечували міжнародні правовідносини стосовно процесу розмежування і потребували змін та доповнень. В результаті довготривалих перемовин на III Конференції ООН з морського права на основі «пакетного підходу» були узгоджені, вдосконалені і поглиблені принципи розмежування континентального шельфу, а також порядок вирішення спорів, які виникають в процесі такого розмежування. Ці принципи охоплюють делімітацію континентального шельфу і полягають у такому: 1) делімітація здійснюється шляхом угоди на основі міжнародного права у відповідності зі ст. 38 статуту Міжнародного суду з метою досягнення справедливого рішення; 2) до укладення угоди зацікавлені держави докладають зусиль для досягнення тимчасової домовленості з питань делімітації

[7, с. 364]. Ці принципи знайшли відображення в ст. 83. Конвенції ООН 1982 р., яка проголошує: «Делімітація континентального шельфу між державами з супротивними чи суміжними узбережжями здійснюється шляхом угоди на основі міжнародного права, як це зазначається в ст. 38 Статуту Міжнародного суду, в цілях досягнення справедливого рішення» [10, с. 299]. Таким чином, згідно з Конвенцією ООН 1982 р. держави зобов'язані вирішувати питання розмежування континентального шельфу, в першу чергу, шляхом угоди, керуючись при цьому принципом справедливості. Потрібно підкреслити, що Конвенція ООН з морського права чітко визначає основу, критерії і мету розмежування спірних територій, розглядаючи їх як своєрідне діалектичне ціле. Відповідно до її нормативно-правових положень у царині міжнародного права процес делімітації континентального шельфу базується на 3-х принципах: 1) шляхом угоди; 2) у відповідності з міжнародним правом; 3) з метою досягнення справедливого рішення [10, с. 294]. Зазначимо, що Конвенція 1982 р. містить дві важливі зміни, які стосуються поняття континентального шельфу та механізму його делімітації. По-перше, в ст. 76 запропоноване нове міжнародно-правове визначення шельфу. По-друге, в ст. ст. 74 і 83 Конвенції 1982 р. закріплено єдину компромісну формулу для делімітації як виключної економічної зони, так і континентального шельфу.

Важливо наголосити на тому, що в сучасних умовах делімітація морських просторів і континентального шельфу між державами з супротивними чи суміжними узбережжями здійснюється на основі Конвенції 1982 р. та Женевських конвенцій 1958 р. з використанням міжнародно-правових засобів: 1) методу середньої лінії або рівного віддалення; 2) мето-

ду розмежування з урахуванням історично сформованих правових основ чи інших особливих обставин; 3) угоди про розмежування морських просторів та континентального шельфу між державами з суміжними та супротивними берегами; 4) частини XV Конвенції 1982 р. або факультативного протоколу до Женевської конвенції про континентальний шельф 1958 р. В якості інших методів делімітації можуть бути використані методи меридіани та паралелі, прямих ліній (локсодромія), пропорційного підходу, спеціальної домовленості про врахування взаємних економічних інтересів та спрямованості лінії межі територіальних вод і сухопутних кордонів [4, с. 105].

Нагадаємо, що у міжнародному праві діє також принцип естoppel, в силу якого арктичні держави, визнавши дію Конвенції ООН 1982 р., не можуть претендувати на будь-які особливі права по відношенню до Арктики, за винятком певних преференцій, пов'язаних із заходами протидії забрудненню морського середовища. Виходячи з цього, можна дійти висновку про те, що делімітація континентального шельфу, зокрема, визначення його зовнішнього кордону, а також розв'язання територіальних суперечок повинно здійснюватись відповідно до положень Конвенції 1982 р. Відомо, що вона передбачає можливість вибору державами одного із засобів розв'язання спорів, передбачених ст. 287. Це, зокрема, Міжнародний трибунал з морського права, Міжнародний суд ООН, арбітраж, спеціальний арбітраж [10, с. 389].

Зазначимо також, що на III Конференції ООН з морського права був створений спеціальний контрольний і консультативний орган – Комісія з кордонів континентального шельфу (далі – Комісія). За своїми завданнями та функціями цей орган ООН не

має аналогів у міжнародній практиці. Головне завдання Комісії полягає в об'єктивному розгляді наданих прибережними державами даних та інших матеріалів стосовно зовнішніх меж континентального шельфу, особливо у випадку виходу цих кордонів за межі 200 морських миль, а також у винесенні відповідних рекомендацій з цього питання прибережним державам. Поряд з тим, Конвенція ООН 1982 р. встановлює захисний механізм протидії можливим виявам тенденційної поведінки Комісії ООН з кордонів континентального шельфу. До елементів такого міжнародно-правового механізму слід віднести: 1) можливість для прибережної держави не погодитися з відповідними рекомендаціями комісії; 2) право подавати переглянуту заявку до Комісії стільки разів, наскільки це буде доречно; 3) ротація членів Комісії; 4) надання Комісією права дозволу прибережним державам корінним чином змінювати зміст їх заявок; 5) подання без обмежень до Комісії додаткових матеріалів і доказів [2, с. 15].

У зв'язку з цим, доцільно зазначити, що згідно з Конвенцією ООН з морського права 1982 р. арктичні держави мають право на розробку надр континентального шельфу, який є продовженням цих територій в межах виключних економічних зон. Проте жодна нафтова чи газова компанія в теперішній час не зможуть розпочати реалізацію проекту, якщо до цього залишаються неврегульованими ризики юридичного та політичного характеру. Жодна з держав не розпочне видобуток нафти та газу на тих ділянках шельфу, які є спірними, оскільки такий проект завідомо може виявитись збитковим. Для того, щоб подолати цей правовий вакуум, приарктичні держави сформуливали і направили до Комісії заявки на визначення своїх прав та кордонів в регіоні.

Наголосимо, що Норвегія стала першою країною, яка уклала угоду з Комісією ООН з кордонів континентального шельфу. Відповідно до міжнародно-правової процедури його площа виявилась рівною 235 тис. км², що складає $\frac{3}{4}$ території цієї країни [3, с. 95].

Стосовно континентального шельфу Арктики, як вважають фахівці, існує низка теоретико-правових проблем, пов'язаних з діяльністю Комісії ООН з кордонів континентального шельфу. Зокрема, досі не розв'язані питання про можливість подання заявки до Комісії з боку держав, які не ратифікували Конвенцію 1982 р. (зокрема, США); чітко не встановлені максимальні терміни подання прибережною державою нової, переглянутої заявки, не вироблені критерії правомірної діяльності Комісії стосовно юридичного тлумачення положень Конвенції 1982 р. Досить актуальною проблемою є також дослідження міжнародно-правової практики Комісії, пов'язаної із кваліфікацією нею таких підводних утворень, як: «океанічні хребти», «підводні височини» [2, с. 4-5]. Потрібно підкреслити, що міжнародна судова і державна практика застосування Женевської конвенції про континентальний шельф 1958 р. здійснюється у форматі актуальних положень Конвенції ООН з морського права 1982 р. Поряд з тим, аналіз практики Комісії ООН з кордонів континентального шельфу засвідчує, що Комісія, здійснюючи функції щодо правового тлумачення Конвенції 1982 р., виходить за межі повноважень, наданих їй цією універсальною конвенцією.

Важливо також наголосити на тому, що сучасна міжнародна судова практика керується певним порядком щодо здійснення делімітації континентального шельфу між прибережними державами. Зокрема, у відповідності з цим порядком, на першому етапі

Міжнародний суд визначає умовну лінію делімітації, яка ґрунтується на застосуванні методу рівновіддаленості. На другому етапі досліджуються актуальні обставини міжнародно-правової справи, у випадку якщо Міжнародний суд вважатиме їх важливими і вони зможуть вплинути на процес коригування проходження цієї умовної лінії делімітації континентального

шельфу. До актуальних обставин, яким Міжнародний суд чи Міжнародні трибунали надають вагоме значення, потрібно віднести такі: 1) співвідношення довжини узбережжя; 2) наявність островів; 3) поведінка сторін; 4) критерій пропорційності [2, с. 16].

Отже, правові засади розмежування континентального шельфу між державами, які повною

мірою можуть бути застосовані і в арктичному регіоні з урахуванням його специфіки, передбачають, на наш погляд, з'ясування поняття континентального шельфу, сутності, принципів та критеріїв його розмежування, досвіду сучасної міжнародної судової і державної практики у вирішенні спірних територіальних питань між прибережними полярними державами. ■

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Баймуратов М. А. Международно-правовой режим континентального шельфа [Текст] : моногр. / М. А. Баймуратов, В. Г. Досковский, Одес. нац. юрид. акад. – О. : Юридична література, 2001. – 70 с.
2. Губанов А. И. Правовые вопросы делимитации континентального шельфа в Арктике / А. И. Губанов : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – М., 2013. – 24 с.
3. Иванов С. М. Проблемы освоения Арктики и национальная безопасность России / С. М. Иванов // Право и безопасность. – 2013. – № 1-2. – С. 95-99.
4. Колодкин А. Мировой океан: международно-правовой режим. Основные проблемы / А. Л. Колодкин, В. Н. Гуцуляк, Ю. В. Боброва. – М. : Статут, 2007. – 637 с.
5. Мала енциклопедія міжнародного права / За заг. ред. проф. Ю. Л. Бошицького. – К. : Кондор, 2013. – 440 с.
6. Международное право: словарь-справочник / В. Н. Додонов, В. П. Панов, О. Г. Румянцев, В. Н. Трофимов (ред.). – М. : Инфра, 1997. – 368 с.
7. Международное право : учеб. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : ТК «Велби», Изд-во «Проспект», 2008. – 832 с.
8. Международное право в документах : [Учеб. пособие для вузов по спец. «Правоведение» / Сост. Н. Т. Блатова]. – М. : Юрид. лит., 1982. – 853 с.
9. Международное право в документах : учеб. пособ. для студ. юрид. вузов / Н. Т. Блатова, Г. М. Малков (сост.). – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Инфра, 1997. – 696 с.
10. Международное право [Текст] : Сб. док. / Одес. нац. юрид. акад., каф. междунар. права и междунар. отношений ; сост. А. Трояновский, Ю. Чайковский ; под ред. М. Е. Черкса. – О. : Фенікс, 2010. – 767 с.
11. Мировой океан и международное право. Правовой режим морских прибрежных пространств / [А. Мовчан, А. Янков, А. Колодкин и др.] ; отв. ред. А. Мовчан, А. Янков; АН СССР ; Ин-т государства и права. – М. : Наука, 1987. – 224 с.
12. Молодцов С. В. Международно-правовой режим открытого моря и континентального шельфа / С. В. Молодцов. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1960. – 348 с.